

І. С. Щебетун

доцент кафедри конституційного і міжнародного
права Донецького національного університету,
канд. юрид. наук, доцент

**КОНСТИТУЦІЙНІ ПРИНЦИПИ ТА СИСТЕМА МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ: СПІВВІДНОШЕННЯ ТА
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК**

Ключові слова: міське самоврядування, конституційні принципи місцевого самоврядування, система місцевого самоврядування

Становлення та розвиток місцевого самоврядування є одним з пріоритетних напрямів реформування всієї системи публічної влади в Україні. Даний процес багато в чому є суперечливим, непослідовним, він пов'язаний з відсутністю чіткої концепції перетворень. Особливістю сучасного етапу розвитку місцевого самоврядування стає підвищена увага до цих проблем з боку органів державної влади, адже міське самоврядування як цілісна система являє собою соціальний інститут.

Міське самоврядування, як свідчить досвід розвинутих країн світу, не може існувати поза сферою певних загальних нормативних вимог (принципів), що відповідають загальнолюдським цінностям і демократичним ідеалам. Принципи забезпечують стійкість конституційного ладу України, відображають вимоги об'єктивних закономірностей і тенденцій розвитку суспільства. Основне призначення принципів полягає в тому, щоб слугувати базовими, опорними знаннями. З позицій цих знань осмислюється нове знання, його емпіричне чи теоретичне змістове навантаження. Формулювання принципів багато в чому залежить від структури теорії, категорій та законів діалектики.

Більше того, міське самоврядування розглядають як принцип організації публічної влади на місцях, тому дослідженню принципів місцевого самоврядування в науковій літературі раніше і нині приділяється значна увага як з боку вітчизняних, так і зарубіжних фахівців: Р. Аграноффа, Т. Брауна, В. Кравченко, М. Краснова, Е. Моньо, М. Пітцика, В. Погорілко, А. Ткачука, Б. Фонтена, О. Фрицького, В. Чернікова та інших [1].

Система місцевого самоврядування є, безумовно, необхідною умовою становлення демократичної правової держави, тому що через різні структурні елементи цієї системи, безпосередньо або через відповідні органи, громадяни беруть активну участь в управлінні місцевими справами, що є досить важливим.

Система місцевого самоврядування, яка існує на сьогодні, дещо відрізняється від попередніх, розширяє перелік суб'єктів, що входять до неї, не заперечує ані органів самоврядування, ані різні форми безпосередньої демократії на локальному рівні. Разом з тим немає підстав вважати, що в Україні є ефективна система місцевого самоврядування. Насамперед, дуже мало функцій і повноважень реалізується самим населенням і тим приватним капіталом, який зароджується на місцях; низька активність громадян; занадто багато місцевих питань все ще вирішуються державою чи то через регіональні державні органи, чи то через державні фінансові важелі.

© І. С. Щебетун

У правовій літературі питання про співвідношення принципів місцевого самоврядування та системи місцевого самоврядування як самостійна проблема практично не розглядалось, але питання відповідності принципів побудови системи місцевого самоврядування й конституційних принципів місцевого самоврядування, передусім, тих, які обумовлюють існування інституту місцевого самоврядування і знаходять своє вираження в функціонуванні його органів, й тих, які є загальними як для організації та діяльності органів державної влади, так і органів місцевого самоврядування, є вкрай важливими з питання їх узгодженості, тому визначена проблема є актуальною.

Мета статті полягає в уточненні поняття «принципи», з'ясуванні аспектів взаємодії й співвідношення конституційних принципів місцевого самоврядування та системи місцевого самоврядування в Україні.

В юриспруденції досі не існує достатньої ясності в питанні про те, що взагалі слід розуміти під правовими принципами. Слід погодитися з тезою А. А. Королькова про те, що уважний аналіз історії філософії та науки показує складність формулювання тих першооснов, які мають назву «принципи» [2, с. 90].

Що ж треба розуміти під правовим принципом? Безумовно, без з'ясування семантичної природи цього питання взагалі унеможливується виокремлення та розгляд принципів місцевого самоврядування в Україні.

Слово «принцип» походить від латинського слова *principium*, що в перекладі означає «початок» [3, с. 543]. Як вважають мовознавці, слово «принцип» означає будь-яку підставу, вихідне положення, яким керуються в своїй поведінці, в побудові будь-якої наукової системи, теорії тощо. Саме в такому суто мовознавчому перекладі слова «принцип» його сприйняли усі галузі права. Проте говорити, що принцип — це першооснова, недостатньо. Більшість вчених, не обмежуючись цим твердженням, намагаються з'ясувати правову природу правових принципів. Одні автори вважають, що принцип — це «керівна ідея», «керівне положення», «першооснова законодавства». Інші, дотримуючись майже такої самої думки, вказують на додаток та інші ознаки. Наприклад, Н. А. Чечіна вважає, «що принципом може стати тільки та ідея, яка знайшла своє відображення в правовій нормі» [4, с. 37].

Тому вважаємо, що принципом може бути загальне положення, яке логічно пов'язане з нормами права, необов'язково сформоване та закріплене в законодавстві у загальному вигляді, яке об'єднує та конкретизує приватні норми, що регулюють конкретні правовідносини.

Розглянемо принцип з точки зору практичних дій: під принципами місцевого самоврядування слід розуміти керівні засади, ідеї, які визначають найбільш загальні вимоги до суб'єктів у процесі здійснення прав місцевого самоврядування та виконання їх обов'язків.

Конституція України, визначаючи українську державу як демократичну, правову та соціальну, фіксує найважливіші системоутворюючі ознаки її демократизму.

Конституційні принципи місцевого самоврядування характеризуються тим, що вони визначають побудову і функціонування всієї системи місцевого самоврядування; допомагають усвідомити сутність і зміст місцевого самоврядування, його характерні риси й ознаки; виступають як критерій оцінки конституційної моделі місцевого самоврядування (наскільки вона відповідає концептуальним ідеям місцевої демократії); сприяють збереженню наступності в розвитку інститутів місцевого самоврядування тощо.

Варто підкреслити, що конституційні принципи організації, функціонування та гарантування будь-яких інститутів суспільного життя взагалі й місцевого самоврядування зокрема характеризуються певними особливостями. Слід підтримати думку Е. Г. Ліпатова про те, що «принципи формування, розвитку, функціонування того чи іншого соціального явища відіграють важливу роль у пізнанні дійсності та визначенні місця людини у її перетворенні» [5, с. 95].

По-перше, вони визначають певну сферу розвитку локальних територій, в межах яких передбачається кілька можливих варіантів розвитку подій. Вони є не жорстко детермінованими факторами соціальних перетворень, а скоріше межами, в яких можливими є кілька альтернативних шляхів. Система принципів завжди передбачає різноманіття засобів і форм для досягнення певної мети.

По-друге, сукупність принципів організації окреслює галузь допустимих завдань і можливостей в організаційному опосередкуванні соціальної практики. Вони вказують на ступінь допустимості чи недопустимості того чи іншого варіанту впорядкування суспільних процесів відповідно до контексту соціально-культурного розвитку суспільства на певному етапі.

По-третє, принципи як якісні основи характеризують межі у використанні наявних засобів організації.

По-четверте, принципи вирішують питання про співвідношення місцевого самоврядування з іншими інститутами публічної організації населення, виражають якісну специфіку даного утворення, його кардинальну відмінність від інших форм суспільного впорядкування.

По-п'яте, принципи повинні характеризуватись такою якістю як здатність виражати ідентичність того чи іншого фрагменту національного, етнічного, територіального, економічного життя.

По-шосте, принципи мають яскраво виражений проблемний характер. Цілісна сукупність принципів являє собою способи вирішення соціальних проблем, що склалися і визнані суспільством.

По-сьоме, найважливіше призначення принципів організації місцевого самоврядування та їх конституційного закріплення полягає в тому, що вони надають якість легальності, визнання суспільством використовуваних форм і методів у здійсненні місцевого самоврядування [5, с. 97].

Таким чином, принципи місцевого самоврядування — це вимір легальності, допустимості, варіативності, організаційного оформлення, соціальної практики з метою вирішення проблем та вираження ідентичності сфери нормативного та адміністративного впливу.

Соціальна спрямованість принципів місцевого самоврядування дозволяє створити таку систему, яка відповідатиме прогресивним тенденціям у сфері реалізації муніципально-правових норм.

Принцип народовладдя, найважливіший принцип місцевого самоврядування, є похідним від фундаментального принципу народного суверенітету, закріпленого у ст. 5 Конституції України. Умовно можна стверджувати, що народ України як сукупність територіальних громад реалізує народний суверенітет у формі місцевого самоврядування.

Інституційний підхід до аналізу сутності народовладдя дозволяє розглядати його в конкретних формах самоврядування народу. В концепції самоврядування суспільні відносини в процесі формування і діяльності органів публічної влади складаються у

певну систему, головною функцією якої є реалізація суб'єктивного права громадян на безпосереднє здійснення влади [6, с. 50]. Це впливає з необхідності забезпечення верховенства прав і свобод людини і громадянина, на що повинна бути зорієнтована організаційна відокремленість місцевої влади, визначена її залежністю від потреб та інтересів громадян, а також відповідальністю перед ними публічної влади. В цілому це складає специфічну систему самоврядування народу, в рамках якої реалізується суб'єктивне право громадян на здійснення певних функцій публічної влади прямо чи опосередковано.

Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. «Хоча місцеве самоврядування і не є видом державної влади, — зазначає Т. Я. Хабрієва, — воно відображає усі характерні для публічної влади ознаки і повинно базуватись у своєму функціонуванні на принципах, встановлених законом... Важливо тільки, щоб у цьому процесі не загубилася сутність місцевого самоврядування як самостійної і під власну відповідальність діяльності населення з вирішення питань місцевого значення у власних інтересах» [7, с. 17].

Реалізація принципу народовладдя передбачає, що відповідно до Конституції та законів України територіальні громади здійснюють свою владу на місцях безпосередньо (місцеві референдуми, місцеві вибори, загальні збори громадян, місцеві ініціативи тощо) та через представницькі органи (місцеві ради, сільські, селищні, міські голови). Проте реалізація вказаного принципу має певні проблеми і залишається досить актуальною, адже представницькі органи місцевого самоврядування на регіональному рівні, зокрема обласні та районні ради, не мають своїх виконавчих органів, а місцеві державні адміністрації як органи державної виконавчої влади на місцях виконують невласливі їм управлінські (виконавчі) функції, які мусять делегувати відповідні представницькі органи місцевого самоврядування.

Принцип демократизму держави і суспільства означає встановлення якісно нового механізму взаємовідносин держави і суспільства, держави і особи. Мається на увазі як загальна воля народу, так і воля окремих соціальних груп, спільнот (територіальних громад) та воля кожної окремої особи — людини і громадянина. Демократичною є держава, яка здійснює владу народу з його волі й відповідно до його волі, а також створює правові, організаційні, економічні та інші умови для безпосередньої реалізації народом цієї влади, у тому числі й через місцеве самоврядування.

Як слушно зазначає А. С. Автономов, «конкретні інститути самоврядування збігаються з інститутами демократії, оскільки демократія як спосіб існування політичної влади реалізується, зокрема, через систему самоврядування, і демократичність політичного режиму багато в чому визначається широтою і глибиною впровадження в практику основ самоврядування» [8, с. 186].

Гуманізм виражається у визнанні, закріпленні й реальному гарантуванні природних і невід'ємних прав і свобод кожної людини, у тому числі й права на місцеве самоврядування. Будь-які обмеження права громадян України на участь у місцевому самоврядуванні залежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, терміну проживання на відповідній території, за мовними чи іншими ознаками забороняються.

Єдність прав і юридичних обов'язків виражається в органічному зв'язку і взаємозумовленості прав і юридичних обов'язків суб'єктів муніципально-правових відносин, за яких праву користуватися зазначеним соціальним благом повинен відповідати обов'язок робити суспільно корисні дії в інтересах інших.

Основа, яка б узгодила дії складного соціально-економічного механізму місцевого самоврядування, полягає у принципі законності, який передбачає, що місцеве самоврядування в Україні ґрунтується виключно на положеннях Конституції. Так, ст. 8 вказує, що Конституція України має найвищу юридичну силу, закони та інші нормативно-правові акти приймаються на її основі й повинні відповідати їй. Верховенство Конституції України охоплює усі рівні здійснення влади в державі, в тому числі й муніципальний.

Вказаний принцип охоплює й особливу сферу реалізації: права і свободи людини і громадянина. В цьому сенсі набувають спеціального значення характеристики місцевого самоврядування не тільки як форми реалізації публічної влади, але й як інституту правового статусу особи. У вказаному аспекті принцип законності знаходить своє відображення в нормах розділу 2 Конституції України через положення, на яких ґрунтується реалізація прав і свобод людини і громадянина за місцем проживання, тобто на території конкретних муніципальних утворень відповідно до загальних вимог законності (наприклад, ст.ст. 32, 38, 39, 40, 55, 56 та ін.).

Держава не тільки визнає та гарантує місцеве самоврядування (ст. 7 Конституції України), а й забезпечує дотримання законності в системі місцевого самоврядування шляхом її дотримання усіма суб'єктами муніципального утворення. Так, населення відповідної території здійснює свою діяльність з питань місцевого значення безпосередньо, а також через органи місцевого самоврядування та їх посадових осіб, а отже, останні виступають суб'єктами режиму законності.

В якості спеціальних критеріїв правотворчої та правозастосовної діяльності місцевого самоврядування, які визначають нормативний зміст принципу законності, можна виділити: дотримання процедури прийняття рішень та реалізації компетенції представницькими та виконавчими органами, а також посадовими особами місцевого самоврядування; особливу роль статуту територіальної громади як первинного акта локальної саморегуляції та нормативно-правової основи всієї системи муніципально-правових актів; обов'язковість актів муніципальної правотворчості в межах відповідної території.

Таким чином, реалізація законності як принципу місцевого самоврядування спирається не тільки на суворе і точне дотримання законів та підзаконних нормативно-правових актів на всій території країни і в усіх суспільних відносинах, але й на єдність їх застосування. Розширення законодавчої ініціативи та нормотворчої компетенції суб'єктів місцевого самоврядування повинно бути спрямовано на укріплення законності в рамках безумовної дії принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України). До того ж єдність законності не повинна виключати врахування місцевих традицій на рівні місцевого самоврядування.

Особливе місце у сфері місцевого самоврядування займає принцип гласності. За допомогою гласності забезпечується демократизм місцевого самоврядування, його підконтрольність суспільству, а також можливості територіальної громади впливати на рішення, які зачіпають її інтереси, права та свободи.

Реалізація принципу гласності полягає у відкритому характері діяльності місцевого самоврядування, систематичному інформуванні населення територіальної громади. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», самоврядування здійснюється на основі принципу гласності. Стаття 59 цього ж Закону закріплює положення, відповідно до якого акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування повинні бути оприлюднені, доведені до відома населення.

Питання забезпечення відкритості, гласності функціонування органів державної влади взагалі та місцевого самоврядування свого часу вже ставали предметом законодавчого регулювання. З огляду на це слід згадати Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування» від 23 вересня 1997 р., яким було визначено порядок всебічного та об'єктивного висвітлення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування засобами масової інформації й захисту їх від монопольного впливу органів тієї чи іншої гілки влади або органів місцевого самоврядування. Зокрема, у ст. 2 Закону чітко вказується, що засоби масової інформації України відповідно до законодавства мають право висвітлювати всі аспекти діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, тоді як самі ці органи зобов'язані безперешкодно надавати ЗМІ повну інформацію про свою діяльність через відповідні інформаційні служби, забезпечувати журналістам вільний доступ до неї, крім випадків, передбачених Законом України «Про державну таємницю».

Принцип рівності громадян є загальним принципом права — принципом регулювання правовідносин у державі — і належить до основних принципів місцевого самоврядування в Україні.

У загальнофілософському розумінні рівність — це соціальний ідеал, який супроводжує історію людства і по-різному осмислюється протягом зміни історичних епох, відповідно до якого людям забезпечуються соціальні умови і можливості дотримання цих прав і свобод [9, с. 13].

Згідно зі ст. 38 Конституції України громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, а саме вільно обирати і бути обраними до органів місцевого самоврядування, а також користуються рівним правом доступу до служби в органах місцевого самоврядування.

Враховуючи позиції теорії, сучасний принцип рівності як загальний принцип права, на нашу думку, має чіткий механізм реалізації, структуру, різні площини своєї будови. Зокрема, за суб'єктивним складом принцип рівності можна розглядати як виміри, аспекти рівності — людини, громадян, народів, націй, національних меншин тощо. Провідною нормою даного принципу є встановлення юридичної рівності. Рівноправність закріплює рівність усіх громадян перед законом і судом, їх рівне право на захист незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового та посадового становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань та інших обставин (ст. 24 Конституції України).

Соціальний принцип місцевого самоврядування полягає в особливості місцевого самоврядування як політичного інституту, для якого найбільш значущим є акумуляція соціальних інтересів.

Особливість муніципальної демократії визначається, головним чином, особливою природою інституту місцевого самоврядування, яка, на відміну від природи держави, має виключно загальносоціальну спрямованість. Це пояснюється тим, що самоврядування існувало як громадське самоврядування ще до державноорганізованого суспільства.

Особливою рисою соціальної держави є принципово нове ставлення до особи, її інтересів, визнання її пріоритетом серед соціальних цінностей. Слід підкреслити, що на рівні місцевого самоврядування, у межах територіальної громади знаходить вияв і реалізацію переважна частина прав і свобод людини і громадянина, здійснюється захист цих прав і свобод. Отже, на рівні місцевого самоврядування формується і функціонує локальна система захисту прав людини і громадянина [10, с. 1].

Принцип соціальної свободи виражається в наданні суб'єктам муніципальних правовідносин максимальної свободи у виборі варіантів своєї поведінки.

У контексті перетворень, що відбуваються на сучасному етапі розвитку місцевого самоврядування, особливим є принцип самостійності.

Самостійність місцевого самоврядування слід розглядати як один з конституційних принципів та найважливішу сутнісну характеристику конституційної моделі місцевого самоврядування в Україні.

Конституційний механізм забезпечення самостійності місцевого самоврядування в Україні слід розглядати в двох аспектах його прояву: з одного боку, розвиток і зміцнення самоврядування як особливої форми публічної влади в загальній системі народовладдя передбачає аналіз взаємовідносин органів місцевого самоврядування з органами державної влади («зовнішній» аспект); з іншого — реформа місцевого самоврядування, що здійснюється останнім часом, актуалізує проблему забезпечення місцевого самоврядування на всіх рівнях його організації та функціонування («внутрішній» аспект).

В першому («зовнішньому») аспекті забезпечення самостійності місцевого самоврядування особливої значущості набувають правові засоби вирішення питань місцевого значення (право на судовий захист, на компенсацію додаткових витрат, які виникли в результаті рішень, прийнятих органами державної влади, заборона обмеження прав місцевого самоврядування).

Наявність другого («внутрішнього») аспекту забезпечення самостійності місцевого самоврядування обґрунтовується особливістю системи організації самоврядування, до якої входять різні рівні здійснення місцевого самоврядування, закріплені в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні». Самостійність місцевого самоврядування, якщо її розглядати в цьому аспекті, передбачає необхідність забезпечення самостійності на кожному окремому рівні здійснення самоврядування — чи на обласному рівні, чи на районному, міському тощо.

Вважаємо неприпустимим встановлення відносин підпорядкування між муніципальними утвореннями різних рівнів, що також отримало своє обґрунтування в правових позиціях Конституційного Суду України, зокрема, в Рішенні Конституційного Суду України «У справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «район» та «район у місті», які застосовуються в п. 29 ч. 1 ст. 85, ч. 5 ст. 140 Конституції України, і поняття «організація управління районами в містах», яке вживається в ч. 5 ст. 140 Конституції України та в ч. 1 ст. 11 Закону України «Про столицю України — місто-герой Київ», а також щодо офіційного тлумачення положень п. 13 ч. 1 ст. 92 Конституції України, п. 41 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» стосовно повноваження міських рад самостійно вирішувати питання утворення і ліквідації районів у місті (справа про адміністративно-територіальний устрій)» від 13 липня 2001 р. № 11-рп/2001 [11].

В більшості країн під місцевим самоврядуванням розуміють організацію та діяльність місцевих органів влади, безпосередньо сформованих населенням на виборних засадах, які діють автономно, в межах наданих їм повноважень. Незважаючи на те, що на законодавчому рівні визначається автономія місцевого самоврядування від державної влади, на практиці ми отримуємо явну залежність від системи державного управління.

В усьому світі місцеве самоврядування так жорстко не відокремлюється від держави, як це визначено в Конституції України, воно є невід'ємною ознакою

демократичної держави і поширеною формою врегулювання балансу між регіонами та центром.

Сучасна конституційна модель місцевого самоврядування побудована на засадах відмежування сфер відання держави та місцевого самоврядування як окремих видів публічної влади, причому ці відокремлення мають сутнісний (предметний) характер. В Конституції України зазначається, що народ здійснює свою владу через органи державної влади та місцевого самоврядування (ст. 5 Конституції України). Чітко визначений конституційними приписами статус органів місцевого самоврядування як таких, що не є складовою системи органів державної влади, став нововведенням української системи управління порівняно із зарубіжними моделями місцевого самоврядування.

Тому принцип самостійності місцевого самоврядування слід розглядати як особливі засоби обмеження державної влади, яка завжди прагне посилення впливу на місцевому рівні, до якого входить і сфера місцевого самоврядування.

Таким чином, конституційні принципи місцевого самоврядування формують юридичну модель всього суспільства, держави, їх взаємовідносин між собою, людиною та її асоціаціями (територіальними громадами тощо). Принципом може бути загальне положення, яке логічно пов'язане з нормами права, не обов'язково сформоване та закріплене в законодавстві у загальному вигляді, яке об'єднує та конкретизує приватні норми, що регулюють конкретні правовідносини. Принципи місцевого самоврядування як обумовлені природою публічної влади відправні начала, ідеї і вимоги, які лежать в основі організації і функціонування місцевого самоврядування, в цілому знайшли відповідне втілення в системі місцевого самоврядування. Кожен з конституційних принципів, з одного боку, має самостійне значення, з іншого — тісно взаємодіє з системою місцевого самоврядування.

Разом з тим, потребують наукового дослідження, розробки і вдосконалення механізми реалізації принципів місцевого самоврядування, їх комплексне застосування, у тому числі й через систему місцевого самоврядування, задля сталого розвитку місцевого самоврядування і громадянського суспільства в цілому.

-
1. *Кравченко В. В.* Муніципальне право України: навч. посібн. / В. В. Кравченко, М. В. Пітцик. — К.: Атіка, 2003. — С. 66–71; Принципи Європейської хартії місцевого самоврядування: навч. посіб. / М. Пітцик, В. Кравченко, Е. С. Моньо, Б. Фонтен, В. Черніков та ін. — К., 2000. — 136 с.; Краснов М. А. Коллегиальность и персональная ответственность в работе местных Советов / М. А. Краснов. — М.: Юрид. лит., 1986. — 80 с.; Ткачук А. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід / А. Ткачук, Р. Агранофф, Т. Браун. — К.: Заповіт, 1997. — 186 с.; Муніципальне право України: підруч. / За ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 352 с.
 2. *Корольков А. А.* Принципы, категории, законы / А. А. Корольков // Проблемы законов науки и логики научного познания. — Л., 1980. — С. 83–91.
 3. *Ожегов С. Л.* Толковый словарь русского языка / С. Л. Ожегов, Н. Ю. Шведова // Рос. академия наук, Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. — М.: Абуковик, 1999. — 944 с.
 4. *Чечина Н. А.* Принципы советского гражданского процессуального права и их нормативное закрепление / Н. А. Чечина // Правоведение. — 1960. — № 3. — С. 37–41.
 5. *Липатов Э. Г.* Принципы местного самоуправления — системообразующие факторы муниципального права / Э. Г. Липатов // Вестник Поволжской академии государственной службы им. П. А. Столыпина. — 2004. — № 7. — С. 93–97.

6. *Земченков Н. Ф.* Субъекты народовластия в системе местного самоуправления: политико-правовое участие / Н. Ф. Земченков // *Философия права*. — 2010. — № 1. — С. 50–55.
7. *Хабриева Т. Я.* Современная конституция и местное самоуправление / Т. Я. Хабриева // *Журнал российского права*. — 2005. — № 4. — С. 17–21.
8. *Автономов А. С.* Правовая онтология политики. К построению системы категорий / А. С. Автономов. — М.: Инфограф, 1999. — 383 с.
9. *Мухамедеева Е. М.* Концептуализация оснований равенства и справедливости в гражданском обществе переходного периода: автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.00.11 — социальная философия / Е. М. Мухамедеев. — Томск, 2008. — 20 с.
10. *Баймуратов М.* Про Хартію міста Одеси: Передмова // *Хартія міста Одеси: Проект* / Автор проекту О. Г. Мучник. — Одеса, 1999. — 28 с.
11. *Справа про адміністративно-територіальний устрій*: Рішення Конституційного Суду України від 13 липня 2001 р. № 11-рп/2001 // *Офіційний вісник України*. — 2001. — № 29. — Ст. 1327.